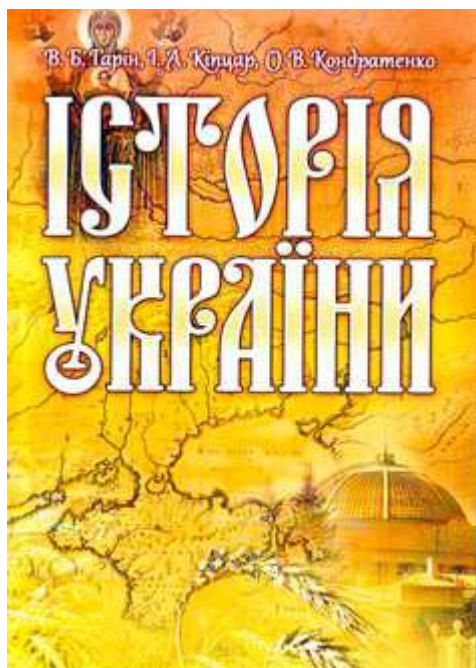

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Україна до середини XVII ст

Одним з найбільш важливих моментів в українській історії стала національно-визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького, яка почалася в 1648 р. Попереднє десятиліття поляки називали часом "золотого спокою". Козацтво в Україні практично було розгромлене, польська адміністрація контролювала всю територію країни, українські селяни нещадно експлуатувалися магнатами, приносячи їм нечувані прибутки, католицька церква повільно, але впевнено завойовувала все нові позиції в Україні. Здавалося, український народ остаточно поставлений на коліна, але це було "затишшям перед бурєю". Ні козаки, ні міщани, ні селяни України не змирилися з іноземним гнітом і прагнули до створення вільної та процвітаючої батьківщини. Україна потребувала харизматичного лідера, великого політика, полководця й організатора, який зміг би очолити всенародну боротьбу за свободу. Таким лідером став Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький. Хмельницький народився близько 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича. Його батько за свою багатолітню військову службу отримав маєток в Суботові на Черкащині. В молодості Богдан здобув блискучу освіту в єзуїтських школах у Львові та Варшаві. Він досконало володів основними європейськими мовами, а також латинською та грецькою і був одним із найосвіченіших людей свого часу. Бездоганні манери і чудова ерудиція відкрили йому двері в найпрестижніші будинки Польщі. Сам король Сигізмунд III особисто знав Богдана і відзначав його серед однолітків.

У 1620 р. Богдан разом зі своїм батьком взяв участь у битві з турками під Цецорою. Його батько загинув у цьому нещасному для поляків бою, а сам Богдан потрапив у полон до турків, які передали його потім кримським татарам. Польський король сам заплатив за Богдана викуп, і, повернувши молодого Хмельницького до Варшави, призначив його офіцером своєї гвардії.

Вже у 1629 р. Богдан Хмельницький, діючи зі своїм загоном у Румунії, полонив двох місцевих князів і віддав їх королю. Це був його перший помітний бойовий успіх.

У 1638 р. Богдан Хмельницький отримує високу посаду писаря Запорізького війська. Польський уряд, що забороняв довгий час вибори українських гетьманів, вирішив, нарешті, ввести посаду наказного гетьмана, який призначається Варшавою. За задумом поляків це повинно було сприяти активнішій співпраці з ними українського козацтва. У 1646 р. таким наказним гетьманом був оголошений Іван Барабаш, в якому поляки були цілком впевнені. Генеральним писарем при гетьмані був призначений Богдан Хмельницький. У ці роки влада нового польського короля Владислава IV була до крайнощі обмежена волею сейму і шляхти. Молодий король мріяв про славу війну, але задоволені своїм життям магнати і не думали воювати. Задумавши війну проти турок, Владислав IV хотів за допомогою українських козаків спровокувати противника на виступ. У цьому випадку сейм вимушений був би оголосити війну Туреччині. У 1646 р. король провів таємну зустріч у Варшаві з козацькою старшиною, в числі якої були Барабаш і Хмельницький. Козаки отримали гроші, прапор і дозвіл короля на створення 12-тисячного війська, а також письмовий наказ бути готовими для виступу проти Туреччини та її союзника Кримського ханства. Крім того, прагнучи привабити на свій бік українське козацтво, Владислав IV написав грамоту, в якій підтверджував колишні козацькі вольності, але нарікав на те, що сам не в силах їх відновити.

У цей час із Хмельницьким сталися великі особисті неприємності. Його старий ворог Чаплинський, ставши черкаським підстаростою, напав на маєток Богдана Суботів, спалив доценту, а навколишні землі оголосив своєю власністю. Хмельницький звернувся зі скаргою до Варшави, але польська влада підтримала дії Чаплинського. Це була остання крапля, що перепополнила чашу терпіння. Богдан Хмельницький зважився на повстання проти поляків.

У Січі Хмельницькому удалося зібрати більше 3 тис. козаків, яким і був зачитаний королівський рескрипт, що дозволяв козакам підняти зброю проти Польщі. Козаки з великим піднесенням прийняли цю звістку і висловили гаряче бажання виступити на боротьбу за звільнення України. Тут же вони закидали Хмельницького своїми шапками, що означало обрання його гетьманом. Проте Хмельницький не погодився прийняти гетьманство до загальних зборів військових чинів. Організувавши свій загін, Богдан вирішив насамперед оволодіти фортецею Кодак і відновити в повному об'ємі зв'язок Запоріжжя з Україною.

Після захоплення Кодака, Хмельницький розіслав по містах України відозву, в якій, посилаючись на королівську грамоту, закликав козаків встати під його прапори. Незабаром до нього прибули Полтавський, Миргородський і Гадяцький реєстрові полки, а також окремі групи козаків з інших міст.

Наказний гетьман Барабані, дізнавшись про діяльність Хмельницького, доповів про неї коронному гетьману М. Потоцькому, який тут же вислав йому на підмогу свого сина Стефана з 9 тис. польських військ. У розпорядженні Барабаша було 5 тис. тих козаків, які присягнулися йому на вірність. Зустрівшись із польськими військами в Черкасах, Барабані виступив у похід на фортецю Кодак, зайняту Хмельницьким. Він рушив зі своїми козаками на човнах вниз по Дніпру з метою блокади фортеці з боку річки. Польські сили пішли сушею, маючи на меті взяти в облогу Кодак з боку степу та відрізати Хмельницькому всяку можливість до відступу.

Проте Богдан Хмельницький також здійснив оборонні заходи. Проти флотилії Барабаша він виставив на дніпровській косі потужну батарею, забезпечивши її важкою артилерією і достатньою кількістю піхоти, озброєної довгими списами. Ця позиція була майстерно замаскована очеретом. Залишивши у фортеці незначний гарнізон, Богдан наказав йому постійно з'являтися на кріпосних валах і стінах, імітуючи присутність в Кодаку всієї армії. З основними ж силами Хмельницький вийшов таємно із фортеці та розташувався в ярах у декількох верстах від неї.

Незабаром показалася флотилія Барабаша. Реєстрові козаки зовсім не чекали активних дій Хмельницького, розраховуючи застати його у фортеці. Першою вдарила по човнах Барабаша замаскована на косі батарея. Залп її виявився вельми вдалим. Багато човнів було розбито, а останні, переповнені людьми, що рятувалися з води, почали безладно причалювати до берега. Після першого ж залпу своїх гармат, Богдан вийшов із засідки і раптово вдарив по поляках. Битва носила запеклий і наполегливий характер. Але скоро поляки не витримали козацького натиску і почали відступати. Хмельницький, загнавши їх у вузьке місце між річкою і фортецею, всіх польських воїнів винищив, а польських офіцерів із реєстровими козаками узяв у полон. Покінчивши з поляками, Богдан рушив на реєстрових козаків Барабаша, які, висадившись на берег, готувалися до оборони.

Хмельницький не став їх атакувати, а, виставивши перед фронтом білу корогву з написом "Мир християнам!", звернувся до них з полум'яною промовою, закликаючи до захисту вітчизни проти поляків. Ледве Хмельницький закінчив свою промову, як всі реєстрові козаки Барабаша покидали зброю і стали кричати: "Готові померти за вітчизну і віру православну! Керуй нами, Хмельницький, повелівай і веди нас, куди честь і користь наша вимагають!". Після чого козаки кинулися шукати Барабаша і знайшли його в одному з човнів. Козаки вивели Барабаша на берег і хотіли тут же вчинити над ним суд, але Барабаш вирвався з їх рук, кинувся в річку і втопився. Об'єднавши свої війська з козаками, що перейшли на його бік, Хмельницький був проголошений ними гетьманом України..

Насамперед Хмельницький зайнявся комплектуванням своїх полків та їх озброєнням. Після перемоги при Кодаку до нього почали збиратися козаки з усієї України. Крім того, гетьман, подарувавши кримському ханові Іслам-Гірею полонених поляків, просив хана про союз із ним проти Польщі. Іслам-Гірей, посилаючись на те, що його сюзерен Туреччина в даний час знаходиться в стані миру з Річчю Посполитою, відмовився від прямого й офіційного союзу з Богданом. У той же час, він вислав у розпорядження Хмельницького загін татарської кавалерії на чолі з мурзою Тугай-беєм у кількості 4 тис. чоловік.

Син коронного гетьмана Польщі С. Потоцький, зібравши свої війська, рушив з ними проти Хмельницького. Богдан виступив йому назустріч з козаками та татарами Тугай-бея. При наближенні поляків, Богдан вибрав зручну для себе позицію на річці Жовті Води, і сильно зміцнив її окопами і важкою артилерією. Сам же з більшою частиною свого війська приховано зайняв позицію в довколишній балці. Щоб заманити поляків на це місце, Богдан послав до них декілька загонів легкої кавалерії, які, з'являючись постійно перед польською армією і не вступаючи з нею в бій, відводили поляків за собою в потрібному козакам напрямі. Таким чином вони вивели всю польську армію на табір Хмельницького. С. Потоцький, побачивши, що козаки постійно тікають від його війська, був абсолютно впевнений у своїй перевазі, і, виявивши перед собою козацький табір, з ходу атакував його. Поляки, провівши перший залп по козацькому стану, кинулися на його штурм. У цей час Хмельницький раптово вдарив на них із тилу, розладнавши їхні лави. Розгром польської армії стався швидко і

ефективно. Залишивши на полі бою більше 12 тис. убитими, поляки побігли в різні боки. Козаки, що кинулися переслідувати ворога, рубали і кололи їх без пощади. Близько 50 польських офіцерів на чолі з гетьманом Потоцьким було узято в полон і відіслано в дар кримському ханові. Втрати Хмельницького були незначними. Ця, прекрасно проведена Богданом Хмельницьким, битва, сталася 8 квітня 1648 р.

Перші кроки до створення незалежної української держави

Сам Хмельницький з головною частиною війська прибув у район Білої Церкви і, розмістивши тут табір, звернувся до народу України з універсалом. У цьому зверненні Хмельницький писав про перемоги, одержані ним над поляками, і передбачав їх нові спроби підкорити Україну. Підкреслюючи, що він веде боротьбу не проти короля, а тільки проти "поляків гордих", завойовників України, Хмельницький закликав усіх здатних носити зброю під свої прапори на захист свободи, честі та гідності українського народу. Цей універсал був проголошений 28 травня 1648 р. і знайшов розуміння та відгук в українського народу.

Селяни і городяни України почали споряджати нові полки на допомогу гетьману. Протягом короткого часу з території всієї України були вигнані польські шляхтичі та католицькі священики. Всякий опір з їхнього боку карався смертю. Поляки, не бажаючи втрачати свої маєтки в Україні, при першій нагоді відповідали терором на терор.

Особливо прославився крупний польський магнат з Лівобережжя Ярема Вишневецький. Створивши у своєму величезному маєтку власне 6-тисячне військо, він приступив до нещадної боротьби з гетьманом. У районі Немірова загін Вишневецького зіткнувся з козачим корпусом Максима Кривоноса і зазнав поразки, але не був розбитий і знищений. Обхідними дорогами Вишневецький зі своїми людьми рушив у рейд по Україні на з'єднання з головними силами поляків. Скрізь, де проходив його загін, залишалися попелища і сотні трупів.

Битва під Корсунем

При наближенні польської армії, Хмельницький, розмістивши свою піхоту з артилерією в садах біля Корсуня і замаскувавши їх, направив наказ Кривоносу атакувати поляків із тилу при перших залпах гармат. Сам же 27 червня 1648 р. вийшов назустріч полякам з однією кавалерією. Коронний гетьман М. Потоцький та польський гетьман М. Калиновський, знаючи про те, що сили козаків розпорошені на окремі корпуси, прагнули якнайскоріше атакувати Хмельницького у надії знищити його загін.

Зіткнувшись із поляками, кавалерія Хмельницького, не вплутуючись у серйозний бій, почала відступати у напрямку до Корсуня. Польські війська, вважаючи, що козаки хочуть сховатися в місті, прискорили свій марш і незабаром наразилися на замасковану в садах піхоту й артилерію. Давши залп майже впритул, козаки завдали страшного спустошення польському війську. Услід за тим, піхота, що вийшла з укриття, завдала ще одного сильного удару по польській армії. Сподіваючись перепочити і привести свої полки у порядок, Калиновський повернув назад, але в цей час із тилу на нього напав корпус Кривоноса. Поляки безладно заметушилися. І тут останнього удару завдав Хмельницький, що навалився на ворога всіма своїми силами. Поляки зазнали страшної поразки і рятувалися втечею з поля бою. Під Корсунню переможці налічували більше 11 тис. убитих поляків. Богдан знов захопив усю польську артилерію та обози. У полоні опинилися обидва польських гетьмани.

Пилявці. Поляки, мобілізувавши більше 30 тис. шляхтичів і найнявши 8 тис. німецької піхоти, виступили в похід. За свідощтвами сучасників багато шляхтичів їхали на війну "як на весілля",

в кращому одязі та з максимально можливим комфортом. Стотисячне польське військо мало в своєму розпорядженні 100 гармат, але тягнуло за собою 100 тисяч возів з різноманітними предметами вжитку.

Хмельницький зі своєю армією рушив назустріч ворогам. Командуючих польськими військами український гетьман жартома називав "периною", "латиною" та "дитиною". Річ у тім, що один із них дуже любляв розкіш, інший був освіченим, але недосвідченим у військовій справі, а третій був зовсім юним. Зустріч противників відбулася на початку вересня 1648 р. під містечком Пилявці. Богдан, побачивши, що поляки ще не встигли зміцнити свій табір, почав його атакувати. Битва з обох боків прийняла наполегливий і запеклий характер. Досить легко справившись з неповороткою, важкою німецькою кавалерією, козаки зіткнулися з вражаючою стійкістю німецької піхоти, що діяла з відмінною виучкою. Особливо чутливі втрати козакам завдавала сучасна німецька артилерія.

Хмельницький, усвідомивши це, відвів свою піхоту від німців і, виконавши обхідний маневр, ударив нею в центр польських військ. Поляки, не витримавши удару, побігли і розладнали лави німецької піхоти. Цим відразу ж скористалася козацька кавалерія і захопила гармати німців. Тим самим результат битви був вирішений наперед. Убитих поляків і німців налічили до 10 тис. чоловік, у тому числі й гетьманів, похованих пізніше у місцевому костелі з військовими почесностями.

Всіх узятих у полон німецьких офіцерів Хмельницький відпустив під чесне слово на батьківщину. 11 знатних полонених поляків було відправлено в подарунок кримському хану, а трьох польських офіцерів Богдан направив до короля до Варшави зі своїм листом, в якому пропонував полякам припинити війну і відновити права України. Послані до Варшави польські офіцери дали чесне слово з'явитися за два тижні до Богдана з відповіддю на його лист, але слова свого не стримали.

Похід до Галичини. Не отримавши відповіді на своє послання королю, Хмельницький відновив військові дії та рушив до Галичини. Незабаром війська Хмельницького підійшли до головного міста Галичини - Львова. Козакам Максима Кривоноса вдалося підняти гармати на один з костелів і звідти обстріляти внутрішній двір Високого замку, що змусило поляків покинути його. Таким чином, місто було приречене, але Богдан не бажав руйнування прекрасного Львова й обмежився тільки багатим викупом.

Продовжуючи свій похід, армія Хмельницького підійшла до міста Замостя. Оточивши місто, козаки виявили, що ворота його відкриті та біля них знаходиться велика група городян. Пославши до них свого ад'ютанта, Богдан з'ясував, що городяни здають йому Замостя без бою, але польський загін займає міський замок. Війська Богдана вступили до міста і почали ретельно готуватися до штурму добре укріпленого замку. Удосвіта козацька піхота проникла на замкові вали, але, на свій подив, нікого там не виявила. Польський гарнізон ще вночі, не чекаючи штурму, втік із замка через потайні ворота, залишивши тут своїх хворих і поранених товаришів, яким козаки не заподіяли шкоди. Таким чином, Хмельницький очистив від поляків всю Галичину. Знаходячись у Замості, Богдан отримав звістку про обрання на польський трон нового короля Яна Казимира, який незабаром запропонував гетьманові перемир'я.

Розпустивши свої війська на зимові квартири, Богдан Хмельницький з гвардією, що складалася з Чигиринського полку і 300 добірних козаків, попрямував до Києва. Його тріумфальний в'їзд до давнього Києва відбувся в грудні 1648 р. Багаточисельні натовпи киян зустрічали Богдана ще за містом. Урочистий кортеж проїхав до собору Святої Софії, де

відбулося пишне богослужіння. На майдані перед тисячами київських жителів Хмельницький виголосив промову, в якій повідомив про звільнення всієї України і подякував народу за його вірних синів, що здобули перемогу.

Перебуваючи у Києві, Богдан уперше звернувся з посланням до російського царя Олексія Михайловича, відрядивши з листом до нього генерального суддю Гуляницького. Хмельницький писав російському царю про те, що зараз настав зручний момент для війни Росії з Польщею з метою повернення Смоленська й усієї Білорусії, і що він міг би бути союзником росіян у цій війні. Цар направив до Києва свого боярина Бутурліна, який відповідав Хмельницькому, що на даний час Росія не може вести війни з поляками.

Облога Збаража

У січні 1649 р. польський король Ян Казимир оголосив "рушення" - збір військ для походу до України. У цілому Польща виставляла величезну армію в 300 тис. солдатів. Збірними пунктами для неї були призначені міста Лоев, Слуцьк і Збараж. Богдан Хмельницький зміг протиставити полякам козацьку армію, чисельністю близько 100 тис. чоловік.

Щоб перешкодити об'єднанню польських сил, Богдан направив два своїх корпуси до міст Лоева і Слуцька, а сам з головною частиною армії рушив до Збаражу. Під Лоевим корпус полковника Кричевського ціною великих втрат (загинув і сам Кричевський) зміг затримати просування литовської армії Радзівілла.

Прибувши під Збараж, Хмельницький знайшов тут у повній готовності 100-тисячну польську армію під командуванням коронного гетьмана Вишневецького. Битва під Збаражем сталася 25 березня 1649 р. Поляки, маючи в армії багато новобранців, вирішили поставити їх всіх у передню лінію свого війська, розмістивши досвідчених воїнів позаду. Тим самим польський гетьман сподівався утримати на місці молодих воїнів під час бою, проте, цей задум виявився фатальним для поляків.

Хмельницький атакував польські війська трьома фалангами піхоти, на флангах яких йшла його кавалерія. Позаду них просувався резервний корпус піхоти і кавалерії. Витримавши польський обстріл із далекої дистанції, армія Хмельницького підійшла до ворожих позицій на відстань пістолетного пострілу. Тільки тоді вона відкрила вбивчий вогонь по поляках. Необстріляні в боях, молоді польські солдати не витримали цього вогню і подалися назад, змішавши лави досвідчених воїнів і заважаючи їм вести прицільний вогонь. Козацька піхота використала цей момент для нищівного удару по ворогу, а кавалерія з резервом успішно атакувала його фланги. Битва перетворилася на бійню, і незабаром польські війська в паніці побігли під захист міських стін і сховалися там. На полі бою залишилося понад 20 тис. поляків, гетьман Вишневецький був важко поранений. Козакам дістався весь обоз польської армії з 57 гарматами. Втрати Хмельницького були невеликі. Переповнений поляками Збараж, не мав достатньої кількості продовольства для скільки-небудь тривалого перебування в облозі. Знаючи це, Богдан не став штурмувати місто, зберігаючи своїх солдатів, а взяв його в облогу. Він оточив місто окопами, а напроти воріт улаштував редут з артилерією. Поляки опинилися в мишоловці.

1 червня 1649 р. під Збараж прибув козацький корпус полковника Небаби, посланий раніше Хмельницьким проти литовських військ князя Радзівілла. Корпус провів кілька боїв із литовцями, які переправилися через річку Прип'ять, і рушили до Києва. Затримавши просування 80-тисячної литовської армії, корпус Небаби, з причини своєї нечисленності, не

міг захистити місто і був вимушений відступити. Радзівілл взяв Київ в облогу, зруйнувавши його нижню частину - Подол.

Незабаром підійшов і корпус генерального осавула Богуна, що відступив від Слуцька. Корпус спочатку здійснив рейд до міста Бреста і зруйнував його, повернувся до Слуцька, де застав 100-тисячну армію поляків. Крім того, з Польщі наближалися нові частини на чолі з королем Яном Казимиром. Не маючи в цих умовах жодних шансів на успіх, Богун прибув до Збаража на з'єднання з основними силами армії Хмельницького.

Гетьман Хмельницький, не затримуючись, виступив назустріч новій польській армії. Під Збаражем був залишений надійний корпус козаків під командуванням Максима Кривоноса. Через два дні Хмельницький, дізнавшись про наближення поляків, очолюваних самим королем, зупинив свою армію під містом Зборовом на обраній ним позиції. Перед битвою Богдан оголосив своїм воїнам наказ, що забороняв їм у бою нападати на польського короля і навіть торкатися його.

Зборів. Битва під Зборовом сталася 17 червня 1649 р. Удосвіта величезна польська армія напала на війська Хмельницького. Козаки, підпустивши атакуючі польські полки на найближчу відстань, відкрили по ним безперервний вогонь із гармат і рушниць. Поляки активно відповідали тим же. Картину битви приховав від очей густий пороховий дим. Незабаром, по криках у центрі польської армії, Хмельницький визначив, що тут почався самовільний частковий відступ поляків, що не витримали вогневого шквалу. Саме сюди і поспішив направити свій резерв Богдан. У цей же час частина козацької кавалерії із засідки вдарила полякам у фланг. Почалося сум'яття і плутанина в лавах польської армії. Крок за кроком, відступаючи назад, поляки, нарешті, не витримали напруги бою і побігли.

Хмельницький наказав своїй кавалерії переслідувати і рубати противника. Упродовж 15 верст лава козацької кінноти наздоганяла поляків, завдаючи їм страшних втрат. Сам король Ян Казимир був у ході битви двічі оточений козаками, але ніхто з них не посмів підняти на нього руку. Одній групі козаків король подарував свій гаманець із золотом, а командирові іншої - свій золотий годинник. Дарунки короля були прийняті козаками з повагою, при цьому вони знімали перед королем шапки і давали йому можливість їхати в будь-якому напрямі абсолютно вільно. У цій битві поляки втратили близько 20 тис. своїх солдатів і багатьох офіцерів. Був убитий і один із головних польських воєначальників генерал Осолінський. Переможці оволоділи багатющим королівським обозом та іншими польськими запасами.

Повернувшись до Збаражу, який був узятий в облогу козаками, Хмельницький послав до міста полонених польських офіцерів, умовляючи поляків здатися і не збільшувати страждань мирного населення. Тим часом місто вже місяць голодувало. Населення і гарнізон з'їли всіх коней, собак і кішок і приступили до поїдання мишей і шкіряної амуніції. Коронний гетьман Вишневецький, терплячи поневіряння нарівні з іншими, погодився здати Збараж за умови збереження життя його воїнам. Хмельницький прийняв цю умову, і місто було йому здане.

Зборівський мир

Польський король, Ян Казимир, погоджувався підписати мирний договір із Хмельницьким і вислав для цього своїх представників до міста Зборів. Богдан також послав до Зборова своїх делегатів, і 7 вересня 1649 р. був підписаний мирний трактат між Україною і Польщею, що увійшов до історії як Зборівський мир.

Головні умови Зборівського миру були такими: на території Київщини, Брацлавщини і Чернігівщини встановлювалася неподільна влада українського гетьмана, а польській армії та євреям заборонялося перебування на цих землях; кордон України встановлювався від Чорного моря і Дніпровського лиману по річках Дністру, Горині та Прип'яті до Смоленського повіту; гетьман України обирався тільки українськими чинами і козаками; православна церква зрівнювалася у правах із римсько-католицькою; всім повсталим дарувалася амністія, а польські поміщики отримували назад свої володіння; кількість козаків у постійних реєстрових полках складала 40 тис. чоловік, а число запорізьких козаків не обмежувалося; київський митрополит отримував місце у польському сенаті. Умови миру до кінця не задовольняли обидві сторони, тому такий мир не міг бути достатньо довгим.

Після укладення мирного договору Хмельницький вивів свої війська з території Польщі, згідно кордонам, встановленим у трактаті. Армія розпускалася по своїх квартирах. Сам гетьман зі штабом і гвардією попрямував до Києва. У жовтні 1649 р. Київ знову під звуки гарматного салюту і дзвонів із захопленням зустрічав Богдана Хмельницького. Пробувши в Києві два тижні, Хмельницький переїхав до Чигирин, де його і застала звістка про ратифікацію Зборівського миру сеймом і королем Польщі Яном Казимиром.

Продовження війни з Польщею

Зборівський мир із Польщею виявився вельми недовгим і продовжувався біля одного року. Поляки, не оголошуючи офіційно війни, першими почали активні бойові дії. 7 липня 1650 р. раптового нападу з боку польських військ зазнав корпус полковника Нечая, який стояв у прикордонному районі біля міста Краснопілля. Завдяки раптовості та чисельній перевазі, полякам удалося повністю розгромити цей козацький корпус, загинув і командир корпусу полковник Нечай.

Генеральний осавул Богун, дізнавшись про цю провокацію поляків, поспішив зі своїми силами до місця подій і раптово атакував поляків, які святкували свій успіх. Винищення польського загону носило найзапекліший і нещадний характер. Полякам, які готові були здатися в полон та просили пощади, козаки відповідали: "Пощада - для воїнів, а зрадникам - кара!". У цьому бою було знищено близько 4 тис. поляків на чолі з їх командиром полковником Каневським, полонених не брали.

Гетьман Хмельницький, отримавши донесення Богуна про те, що сталося, тут же вислав йому в підтримку ще один козацький корпус. Одночасно він звернувся до кримського хана з проханням прислати татарські війська на допомогу козакам. Проте хан відповів, що хоча він зі всією своєю армією і готовий прийти на допомогу Хмельницькому, але повинен отримати на це дозвіл султана, васалом якого є. Тим часом Богун, отримавши підкріплення від Богдана, рушив зі своїми військами від міста Краснопілля на територію Польщі з метою попередити подальші можливі провокації поляків проти України.

Богун, сповістивши Хмельницького про підсумки свого рейду, повідомляв також, що з глибини польської території наближається велика армія під командуванням князя Четвертинського. Гетьман наказав Богуну відступити і, вибравши зручну позицію, чекати його прибуття з військом. Армія князя Четвертинського, перейшовши кордон України, вдерлася на Житомирщину, спустошуючи все на своєму шляху. Поляки спалювали всі селища і містечка, які зустрічалися їм на шляху, а їхнє населення безжалісно знищували "вогнем і мечем".

У районі Житомира Богдан Хмельницький зустрівся із загоном Богуна, але не з'єднався з ним, наказавши Богуну стати окремим табором. Сам же гетьман зі своїми військами приховано розташувався недалеко від нього. Четвертинський, не знаючи про підхід головних козацьких сил, 13 вересня 1650 р. наткнувся на стан Богуна і, побачивши нечисленність його війська, тут же пішов в атаку, не озираючись на тили. Почалася жорстока битва. У цей час Богдан Хмельницький, з'явившись зі своєю армією на полі бою, раптово і напористо атакував з тилу польські війська, які штурмували табір Богуна. Побачивши це, Богун повів своїх людей в атаку. Польські війська виявилися поставленими "між двох вогнів", змішалися і почали відходити, при цьому їхня кіннота кинула піхоту і втекла з поля бою. Залишена кавалерією польська піхота, побачивши неможливість подальшого опору, почала складати зброю, здаючись у полон. Козаки відразу ж припинили її знищення, полонивши близько 7,5 тис. поляків. Загальні втрати польської армії в цій битві склали 17 тис. чоловік, козаки втратили 2 тис. чоловік.

Козаки захопили весь польський обоз із 63 гарматами, а полонені поляки були відправлені Хмельницьким у черговий подарунок кримському ханові. Радість перемоги була затьмарена прибулими до Богдана біженцями із розорених поляками районів. Побачивши їх тяжке становище, Хмельницький обдарував їх грошима і деякими пожитками і велів зимувати у районі Полтави, а по весні селитися на річках Псел і Ворскла. Згодом ці поселення дали початок трьом новим слобідським полкам: Сумському, Ахтирському і Харківському.

Отримавши звістку про розгром армії князя Четвертинського, король оголосив у Польщі нову загальну мобілізацію проти України. Фактично це означало відкрите оголошення війни. На допомогу польській армії прибув також німецький корпус під командуванням генерала Донхофа, посланий маркграфом Бранденбургським, васалом польського короля.

Гетьман Хмельницький також робив все можливе для збільшення своїх сил. Маючи у своєму розпорядженні 73-тисячну козацьку армію, Богдан весною 1651 р. з'єднався з 20-тисячною армією кримських татар, прибулих до нього на чолі з самим ханом Ісмаїл-Гіреєм. По свідцтву очевидців, зустріч Хмельницького з кримським ханом не віщувала нічого доброго. Хан постійно намагався отримати від Богдана гарантії з приводу участі української армії в майбутньому поході на зайняту росіянами Астрахань. Хмельницький відповідав досить невизначено, що не могло бути не помічене ханом, Розлучилися вони досить холодно.

Битва під Берестечком

У цей час величезна польська армія на чолі з королем почала свій рух до України. Богдан Хмельницький разом з Іслам-Гіреєм мали в своєму розпорядженні війська в двох окремих таборах біля міста Берестечка і чекали тут поляків. У червні 1651 р. величезна польська армія, яка налічувала до 300 тис. воїнів, підійшла до Берестечка і встала напроти військ Хмельницького.

Богдан розташував татарську армію на лівому фланзі своїх полків. Битва почалася о 9 годині ранку артилерійською перестрілкою, після чого козацька піхота вдарила на центр польської армії, який займали німецькі полки. Німці почали відступати, потіснивши розташованих за ними поляків. Здавалося, ще трохи, і центр польської армії буде прорваний. Але в цей самий час татарські війська несподівано вийшли з бою і покинули свою позицію на лівому фланзі. Пролом, що утворився, тут же заповнила польська кавалерія і піхота. Побачивши це, Богдан зі

свою кіннотою спробував відновити положення, зайнявши кинуті татарами позиції, але вже не зміг цього зробити. Тоді з невеликим конвоєм, він кинувся слідом за татарами, сподіваючись переконати їх повернутися на поле бою. Проте татари насильно відвезли з собою Богдана і писаря Виговського.

Козацька кіннота, побачивши гетьмана, що віддаляється, повернула слідом за ним. Українська піхота у результаті цих дій виявилася оточеною поляками з трьох сторін. Побачивши свою неминучу поразку, козацька піхота почала з боєм відступати до боліт, де і змогла сховатися у високих лозах. Оскільки сонце вже сідало, поляки не стали добивати козацьку піхоту, що сховалася, залишивши це до наступного дня. Захопивши весь козацький обоз з артилерією, поляки святкували перемогу. Вночі козацька піхота, поклавши на болото свої довгі списи, успішно здолала його і, вийшовши на твердий ґрунт, попрямувала шукати свою кавалерію з гетьманом. Вранці наступного дня обидві частини козацької армії об'єдналися і рушили у бік Кам'янця-Подільського.

Напередодні Хмельницький, наздогнавши татар, що відступали з поля бою, обіцяв їм всі свої скарби за повернення на свої позиції. Проте хан заявив йому, що отримав точні відомості про таємні переговори Хмельницького з Москвою, і що подібного союзу він допустити не може. Хан, погрожуючи Богдану нашістям до України турок, татар і поляків, вимагав ухвалення гетьманом турецької протекції. Ні про що не домовившись, хан покинув гетьмана і відвів свою армію з України. Причому, проходячи її південні райони, захопив багато полонених. Незабаром, під приводом необхідності захисту своєї бази, Хмельницького покинули багато запорізьких козаків. Положення гетьмана ставало зовсім відчайдушним, проте, Хмельницький не втрачав мужності та продовжував боротьбу.

Білоцерківський мир

Центром концентрації українських військ стала Біла Церква, де гетьман наказав побудувати укріплення. Незабаром під містом вже стояла досить потужна українська армія. Польська армія була не в змозі розбити війська Богдана, але і Хмельницький не мав достатньо сил для наступу. Обидві сторони почали мирні переговори. Підсумком їх став Білоцерківський мир, підписаний 28 вересня 1651 р. Цього разу влада гетьмана обмежувалася тільки Київським воєводством, і йому заборонялося самостійно вступати в які-небудь зовнішні стосунки. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чоловік. Польська шляхта поверталася до України, а селяни і козаки повинні були повернутися в кріпосний стан. Подібні умови миру не задовольняли обидві сторони і, перш за все, козаків. Такий мир не міг бути міцним, і це розуміли всі, посилено готуючись до нової війни.

Всього через декілька тижнів війська Хмельницького і кримського хана Іслам-Гірея атакували 30-тисячну польську армію під Батогом на Вінниччині. Поляки були оточені та повністю розбиті, полонених у цій битві не брали. Тим часом польська королівська армія, яка налічувала 150 тис. чоловік, взяла в облогу місто Кам'янець-Подільський. Після наполегливого 9-тижневого опору нечисленний гарнізон фортеці капітулював. Король зі своєю армією зупинився в Кам'янець-Подільському.

Жванець

Весною 1652 р. Богдан Хмельницький, маючи армію в 60 тис. чоловік, виступив проти королівських військ. Зустріч із польською армією сталася 29 квітня 1652 р. біля містечка

Жванця, недалеко від Кам'янець-Подільського. Заховавши головну частину своєї піхоти в засідку, Богдан на зорі атакував поляків всією своєю кавалерією, за якою рушила легка козацька піхота. Як тільки почалася битва, піхота Хмельницького, що знаходилася в засідці, вдарила в тил центру польської армії. Тут були розташовані німецькі полки під командуванням генерала Донхофа. Німці були вимушені обернути свій фронт до атакуючої козацької піхоти, але тим самим показали свій тил кавалерії Хмельницького, яка, розступившись, випустила вперед легку козацьку піхоту із списками. Німецькі полки були зім'яті, і вся польська армія виявилася розділеною на дві частини.

Одна її частина на чолі з королем почала відступати до Кам'янець-Подільського, а інша - в протилежному напрямі. Хмельницький, наказавши вести удавані атаки на поляків, які відступали з королем, обрушив майже всі свої сили на другу частину польської армії. Не маючи артилерії, поляки незабаром почали здаватися на милість переможцеві. Всього було взято в полон більше 11 тис. польських солдатів і офіцерів, а також німецького генерала Донхофа. Із захопленого козаками ворожого майна було відібрано все, що належало особисто польському королю, і відправлено з конвоєм до нього. Король, прийнявши своє майно від козаків, щедро нагородив їх.

Наступного дня Хмельницький виступив до Кам'янець-Подільського, але по дорозі зустрів польських послів, що передали йому пропозицію короля про мир. При цьому король був готовий підтвердити всі статті та домовленості Зборівського трактату. Хмельницький дав на те свою згоду. 27 вересня 1652 р. новий договір з поляками був ратифікований. Гетьман розпустив свої війська і відправився до Чигирини.

Однак чим далі тривала війна, тим більше Хмельницький і старшина переконувалися, що одними своїми силами, без допомоги ззовні Україна подолати Польщу не зможе, без сильного союзника війну не виграти. Трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з сусідів; не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду. Одним з можливих покровителів України був турецький султан. Але реальна допомога султана обмежувалася лише наказами кримському ханові приєднуватися до операцій Війська Запорозького. Татари ж були ненадійними союзниками, а своїми грабунками вони дратували українське населення. Б.Хмельницький схилився до переконання, що надійним союзником міг стати тільки російський "єдиновірний" цар. З пропозицією укласти військовий союз і згодою на васальні відносини гетьман кілька разів звертався до Москви, починаючи з червня 1648 р.

Нова спроба домогтися визволення і об'єднання усіх українських земель в межах національної держави була зроблена зі спробою спертися на допомогу Росії. 1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві вирішив взяти Військо Запорозьке "під високу государеву руку". Для юридичного оформлення цього акту в Україну виїхало посольство В.Бутурліна, й у січні 1654 р. в Переяславі відбулися церемонії, що символізували перехід України під царську протекцію. Усні домовленості в Переяславі і затверджені в березні цього ж року в Москві документи утворили систему норм відносин між Гетьманщиною і Росією, відомі в літературі як Переяславський договір 1654 р. При всій його невизначеності Переяславський договір мав далекосяжні наслідки: на міжнародному рівні він засвідчував відокремлення й незалежність козацької України від Речі Посполитої; засвідчував визнання Москвою внутрішньополітичної суверенності Української держави і витвореної системи соціально-економічних відносин; відкривав перспективу довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити об'єднання земель у кордонах національної держави. Всупереч порушенню його умов

Москвою Переяславський договір слугував для наступних поколінь української еліти найсильнішим і найнезаперечнішим доказом суверенності України.

Навесні 1654 р. російська армія розпочала воєнні дії в Білорусі. Їй допомагав 20-тисячний козацький корпус І.Золотаренка. Союзники здобули Смоленськ, Мінськ, Вільно. Золотаренко захопив південну Білорусь. Але його заходи по запровадженню в Білорусі козацького ладу викликали перший конфлікт з московськими воєводами, які всі здобуті козаками землі вважала "царськими". Восени того ж року поляки, заручившись підтримкою кримського хана, вирушили в похід на Україну. У січні 1655 р. проти них виступив Хмельницький з козацьким і московським військом. Вирішальна битва, що відбулася під Охматовом (на Київщині) (див. Дрижиполе) в останні дні січня, коштувала великих втрат обом сторонам, але не принесла успіху жодній. Це значно послабило надії українців на допомогу царя, який, до того ж, всіляко намагався через своїх воєвод підкорити Україну своїй волі, а козацьке військо використати для завоювання Литви й Білорусі. Тому з 1655 р. Хмельницький розвинув активну дипломатичну діяльність, намагаючись іншими політичними комбінаціями забезпечити незалежність Української держави. Зокрема, налагоджувалися союзницькі відносини зі Швецією. Навесні 1655 р. шведський король Карл X Густав почав війну проти Польщі. Користуючись цим, Хмельницький з українським військом і корпусом Ф.Бутурліна восени рушив у Галичину, розгромив польську армію під Городком і почав облогу Львова. Оскільки Бутурлін від імені царя вимагав, щоб усі здобуті міста належали царю, то Хмельницький не став штурмувати Львів, а обмежився викупом. Українсько-московське військо здобуло й Люблін, і перед гетьманом відкрилися перспективи об'єднати всі українські землі під своєю булавою. Але тут на допомогу Польщі знову виступив хан. Це змусило Хмельницького відступити від Львова. 20 листопада 1655 р. під Озерною татари атакували українсько-московський табір, і все закінчилося переговорами і втратою досягнень кампанії 1655 року. З кінця 1655 р. Росія, налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, пішла на зближення з Річчю Посполитою, щоб вступити в боротьбу зі Швецією. Розпочалася російсько-шведська війна. А у Вільні була підписана угода про перемир'я між Росією і Польщею (1656). На польсько-російські переговори українська делегація не була допущена. В Україні це було сприйнято як зраду.

Головною турботою Хмельницького в останній рік його життя було завершення визволення українських земель і унезалежнення від Москви. З метою створення протипольської коаліції він уклав угоди з шведським королем Карлом X Густавом і семиградським князем Юрієм II Ракочієм. На початку 1657 р. Україна й Семиграддя почали воєнні дії проти Польщі. Козацькі війська оволоділи Волинню, Турово-Пінщиною і Берестейщиною. Шведи захопили більшу частину Польщі. Але незабаром почалися невдачі, і протипольська коаліція розпалася. Ці події були останнім ударом для хворого гетьмана, і 27 липня 1657 р. він помер у Чигирині. Його смерть значно ускладнила справу визволення України: вирвалися назовні внутрішні суперечності українського суспільства, розгорнулася боротьба старшинських груп, яка призвела до Руїни.

Другий етап В.в. (серпень 1657 - січень 1667) позначився різким загостренням соціально-політичної боротьби й посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України. Гетьман І.Виговський повів рішучу боротьбу проти наступу царських воєвод і втягнувся у конфронтацію з Москвою, що логічно привело до укладення Гадяцької угоди з Польщею і Конотопської битви з царським військом. Але український народ не зрозумів політичних комбінацій свого гетьмана, і у внутрішній громадянській війні він терпить поразку. Його наступник Ю.Хмельницький, випробувавши як промосковський, так і

пропольський варіанти, теж терпить поразку. Стається розкол Гетьманщини. Росія і Польща домовляються про розчленування українських земель (Андрусівський мир 1667)

На третьому етапі В.в. (січень 1667 - вересень 1676) боротьбу за звільнення і об'єднання України продовжує гетьман П.Дорошенко. На якийсь час йому вдається об'єднати всю Гетьманщину під своєю булавою, але втручання Польщі, Туреччини і Росії в решті решт зводять його зусилля нанівець. На осінь 1676 р. становище Дорошенка стає критичним, і він складає гетьманські повноваження. Лівобережжя остаточно попадає під владу російських царів, а на Правобережжі ліквідуються українські державні інституції. Визвольна війна завершується.

Підготовлено за матеріалами сайту

“Навчальні матеріали онлайн” та сторінки Ангеліни Браславської